

Gränser i skog och akademi

Replik till Tollin och Widgren

ERIK HALLBERG*

Göteborgs universitet

LARS NYSTRÖM**

Göteborgs universitet

I förra häftet av *Historisk tidskrift* inkom Clas Tollin och Mats Widgren med ett genmäle på vår artikel ”Den ursprungliga kapitalackumulatio- nen på svensk botten?: En pilotstudie om gränser i skog och mark ca 1600–1900”, publicerad i *Historisk tidskrift* 141:1 (2021).¹ Författarna tillhör Sveriges mest erfarna historiegeografer. Respons från sådan expertis kan bara välkomnas.

Samtidigt representerar vi olika discipliner, med olika frågeställning- ar och ingångar. Det finns en stark tradition inom historiegeografin att studera det historiska kartmaterialet för att rekonstruera en äldre or- ganisering av landskapet. Ursprung, *genes*, är målet. Tollins tolkning av gränspunkter och rågångar i småländska storskifteskartor som rester av upplösta medeltida storgods hör hemma i detta sammanhang. Vi hi- storiker har mer sällan nyttjat det historiska kartmaterialet, men när så sker är det utifrån andra frågeställningar.² I vår pilotstudie undersökte vi kartorna i syfte att diskutera förutsättningarna för en efterföljande utveckling – vägen till det moderna samhället.

Denna utgångspunkt klagörs i forskningsläget, som till stor del kretsar kring två studier: Staffan Granérs *Samhävd och rågång* och Erik Hallbergs *Havrefolket*. Två radikalt olika skiftesförlopp framträder. I Granérs Fryksdalen uppdelades utmarken tidigt på initiativ av bönder. På Hallbergs Dalboslätt delades däremot utmarken sent och på initiativ

* Fil. dr i historia

** Docent i historia

1. Clas Tollin & Mats Widgren, ”Utmarksskiften som ursprunglig kapitalackumulatio- nen”, *Historisk tidskrift* 141:1 (2021).

2. Likväl borde vi bättre uppmärksammat historiegeografin i artikeln.

av ståndspersoner. Hur kunde processerna skilja sig så mycket åt? Hur såg det ut i resten av landet? Vad betydde utmarkskiftena för den ekonomiska utvecklingen?

För att närma oss dessa frågor gjorde vi en kartläggning över hur utmarken i Sverige förvaltades vid ingången till skiftesepoken cirka 1750. Denna kartläggning, skriver Tollin och Widgren, ”saknar både tillförlitlighet och trovärdighet”³ – hårda ord, minst sagt, och därför börjar vi vår replik här.

Sveriges tre utmarksregimer

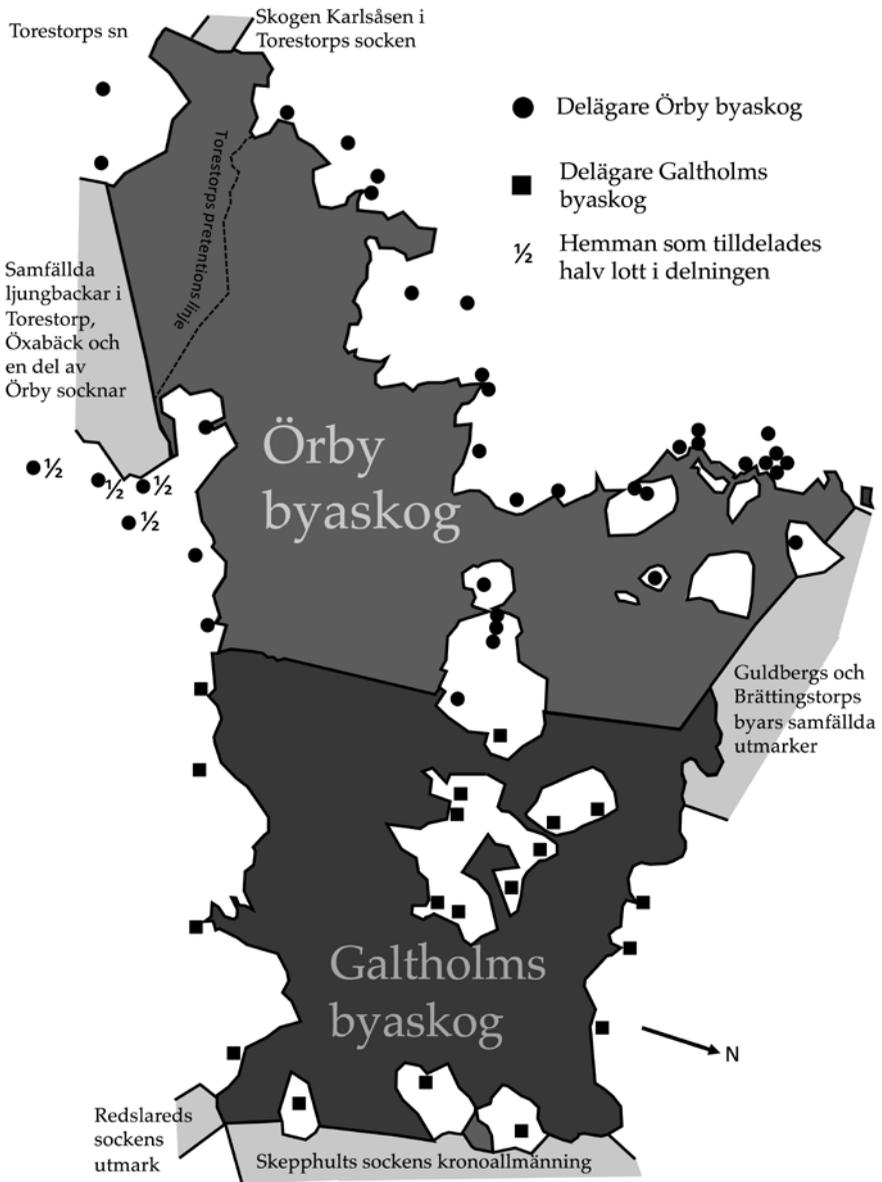
Utifrån studier av lantmäteriakter från 423 socknar kunde vi dela in landet i tre utmarksregimer: i öst, väst och nord. Utmärkande för den östliga regimen var att varje by eller hemman kring 1750 hade egna utmarker. I kontrast dominerades den västliga regimen av stora utmarkslag med flera byar och hemman, ibland hela socknar. Slutligen fanns en nordlig regim. Även här var utmarkerna gemensamma för större områden. Särskiljande för regionen var att utmarkslagen avgränsades i rummet först genom 1800-talets avvittringar (när statens och hemmansägarnas mark skiljdes åt).

Trots de hårda orden berör Tollin och Widgrens kritik bara en mindre del av kartläggningen. De reser inga invändningar mot hur östra och norra Sverige kategoriserats. Vad gäller den västliga utmarksregimen håller de med om att utmarkerna i Halland och nordvästra Skåne var byöverskridande. I en not medger de att detta nog också gällde Bohuslän. Dalsland blir bortglömt – det brukar det bli, men här är det anmärkningsvärt eftersom Hallbergs studier från Dalbosläätten var en av studiens utgångspunkter. Till sist kokar kritiken ned till hur Västergötland och västra Småland klassificerats.

I Västergötland finner Tollin och Widgren precis som vi att utmarken i Hemsjö socken (söder om Alingsås) saknade inre gränser. Dock menar de att vi har fel om Örby (Sjuhäradsbygden) och Kartåsen (söder om Lidköping), två andra exempel i våra fotnoter.

De två utmarkslagen i Örby 1766 återges som karta 1. Örby byaskog ägdes av fem byar och 24 ensamhemman. Galtholms byaskog omfattade 19 ensamhemman. Samfälligheterna gränsade till två sockensskogar och

3. Tollin & Widgren (2021) s. 719.

en samfällid ljunghed för bönder i tre socknar. Nog visar denna karta på den västra regimens stora utmarkslag?

Kartan från Lidköpingstrakten återger en allmänning för byarna Härene, Hovby och Östby. Tollin och Widgren menar att markrättigheterna för varje by på denna mark skulle vara ”tydligt erkända och oomtvistade” och hänvisar till att inrättningen inleddes med att gränsen mellan varje by gick upp.⁴ Det bygger på en ytlig läsning av protokollen. I själva verket hade processen vid tiden för denna förrättning förhalats i tio års tid i väntan på att en tvist om gränsen mellan Östby och Lidköpings stad skulle slitas av domstol. Först när kungliga riddaresynerätten 1788 rivit upp Skaraborgs lagmanssynerätts dom från 1785 (som i sin tur rivit upp domen från Kinnefjärdings häradssynerätt 1783), kunde förrättningen fortsätta. Ändå förblev gränserna oklara. Ett område mellan Härene och Hovby fick bli en tvistepark i väntan på en senare lösning.⁵ Äldre kartor visar att allmänningen nyttjades gemensamt, utan synliga gränser. På en karta från 1723 markeras Kartåsen som samfällid mellan Hovby, Östby, Härene, Albäck, Håltorp och Säware.⁶ När Sävares del bröts ut och skiftades 1755 visste ingen var gränsen till grannbyn gick.⁷ Det är en skarp kontrast mot östra Sverige där kartorna redan på 1600-talet märker ut gränser mellan byarna.

4. Tollin & Widgren (2021) s. 718–719.

5. LMS, Skbl, Hovby sn, Hovby, 1790; LMM 16-HOY-2D.

6. LMS, Skbl, Hovby sn, Hovby, 1723.

7. LMS, Skbl, Säware sn, Säware, 1753. Dock fanns uppgift att Sävares västra gårdesgård i äldre tid stått längre västerut mot Härene och Hovby.

KARTA 1: Örby och Galtholms byaskogar 1766

Örby's byaskog var samfällid för fem byar och 24 ensamhemman, Galtholms för 19 ensamgårdar. Nog är väl detta ett tydligt exempel på västra utmarksregimens stora skogslag?

Akten kan även belysa Tollins och Widgrens konsensusperspektiv. Enligt författarna framgår det "klart och tydligt att det fanns sedan länge hävdade gränsmärken mellan dessa båda bysamfälligheter". Vad de inte nämner är att gränsdragningen till angränsande skogslag skapade konflikt. Som framgår av prentionslinjen på kartan gjorde Torestorps sockenmän anspråk på delar av Örby byaskog. Dessutom uppkom en tvist om vilka hemman som ingick i skogslaget – där efter domstolsförhandlingar fyra gårdar fick sin andel reglerad till halv lott.

Tollins forskning bygger på premissen att gränserna i skogarna legat orubbade sedan medeltid. Då blir de konflikter som ofta kom till ytan när markerna skulle skiftas ett problem.

Källa: LMS, Örby sn, Örby 1766.

I Småland uppstår Tollin och Widgren över att vår skiljelinje mellan väst och öst "skär rakt igenom" Tollins undersökningsområde i Östbo, Västra och Albo härader.⁸ Kommentaren är märklig, inte minst med tanke på att Tollin själv identifierade just en sådan gräns. I västra delen av hans undersökningsområde omfattade skogslagen vid skiftesepokens ingång flera byar, i öst hade varje by egna utmarker. Denna observation var en av avhandlingens utgångspunkter.⁹

Faktum är att Tollin i avhandlingen skriver på ett sätt som direkt förebådar vår regionindelning:

I västra och mellersta Småland fanns före storskiftet ett slags utmarkssamfälligheter som kallades skogslag eller skogelag. Dessa allmänningar påminde om vanliga byallmänningar, men skiljde sig från dessa genom att de bestod av flera byar och enstaka hemman. Skogelagen liknade därmed de västsvenska fäladerna, men var betydligt mindre till ytan.¹⁰

Beskrivningen stämmer med våra resultat. Så vari består problemet?

Det tog ett tag innan vi förstod att Tollins och Widgrens kritik av vår karta inte bottnar i en analys av utmarkernas organisering cirka 1750 utan i föreställningar om linjerna bakåt i historien, till äldre medeltid. För Tollin är skogslagen i västra Småland relikter från medeltida storgårdar. Avhandlingen försöker göra det plausibelt att utmarksstrukturen också i de delar av undersökningsområdet där det *inte* fanns några stora utmarkslag kan förstås på samma sätt. Tesen byggs upp genom en kedja av antaganden om bebyggelsestruktur, bortglömda avgärdahemman mm. På så vis förvandlas undersökningsområdet, trots skillnaderna 1750, till ett odelbart helt.¹¹ Till denna historiska regim förs i genmålet

8. Tollin & Widgren (2021) s. 719.

9. Clas Tollin, *Rågångar, gränshallar och ägoområden: Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid* (Stockholm 1999) s. 65–66 (utgångspunkten); s. 92, 100, 111 (stora utmarkslag i väster); s. 118, 124, 128, 133, 143 (utmarker på bynivå i öster). På vår karta över utmarksregimer går gränsen mellan öst och väst faktiskt strax väster om Tollins undersökningsområde, men efter att konsulterat källmaterialet sockenvis är vår slutsats att gränsen bör gå rakt igenom det.

10. Tollin (1999) s. 65.

11. Tollin (1999) särskilt kap. 5. Talande är hur Tollin beskriver skillnaden i 1700-talskartorna mellan Rydboholm-Värnamo (med stora utmarkslag) och Vrigstad (med små ägoområden) som "skenbar" (s. 143). Med skenbar menar han inte att enheterna i Vrigstad i praktiken skulle ha varit större under 1700-talet – utan att de var större i äldre medeltid. Föreställningen om ursprungets primat löper genom avhandlingen och utgör vidare det sammanhang i vilket Tollin

också Västergötland. Fäladerna i Halland och Skåne måste dock förstås annorlunda, menar Tollin, då de sannolikt uppkommit genom överenskommelser byar emellan att slå ihop sina marker. Även om utmarkslagen i Halland och västra Småland ser likadana ut på kartan 1750 måste alltså forskaren skilja dem åt eftersom de har olika ursprung. Teorierna är spekulativa och av begränsad relevans i förhållande till våra frågeställningar om framväxten av en modern egendomsregim.

Trots att vår undersökning är en pilotstudie är den empiriskt omfattande. Vi utesluter inte att vår kategorisering av enstaka kartor kan diskuteras. Vi är medvetna om att närstudier av lantmäteriakter och domböcker skulle ge viktiga och fördjupade insikter. Vi lämnar öppet för att ytterligare studier kan komma att justera gränstragningen mellan regimerna, liksom förekomsten av anomalier inom dem. Därför besvärar det oss inte när Tollin och Widgren pekar på ett stort utmarkslag i Uppvidinge mitt i Småland, där utmarkerna annars var byensbildade. Vi har egna exempel längre österut, i Handbörd och Aspeländ.¹² I artikeln framhöll vi just Smålands karaktär av övergångszon mellan öst och väst.

Utifrån Tollin och Widgrens presentation av vår artikel kan man få intrycket att vi betraktar Västsverige som bestående av stora områden *terra nullius* före 1750, fritt för envar att nyttja. Det är inte vad vi skriver. Vi motsäger inte heller att det inom de samfälliga utmarkerna ibland fanns en uppfattning om gränser mellan byar (även om man inte alltid var överens om var de gick) – Kartåsen i Lidköping är ett exempel. När vi i ingressen skriver om hur byarnas anspråk reglerades genom ”hävd och sedvanerätt” är det denna aspekt vi syftar på.

En viktig poäng är dock att gränserna (om de fanns) måste erkännas och manifesteras för att få till stånd ett frigörande av utmarkens resurser, kort sagt att rågångarna reglerades, karterades och garanterades av staten. Detta var vidare en förutsättning för en uppdelning av marken på gårdsnivå – en privatisering. Dessa processer ägde rum senare i Västsverige än i Östsverige. De divergerande faserna för utmarkens privatisering är en viktig del av pilotstudiens resultat. Symptomatiskt nog undviker Tollin och Widgren detta tema. I stället uppehåller de

och Widgren finner relevansen att ägna flera sidor av genmålet åt runstenar, järnåldersrösen, medeltida brev, landskapslagar, dulgadrap m.m.

12. T.ex. LMM, o8-MÖR-30, 37, 42 och 44 (Mörlunda sn).

BILD 1: Runshall (Vg 90)

Runstenen Runshall får hos Tollin och Widgren visa på gamla gränser i utmarkerna. Här gick enligt ett brev från Magnus Ladulås (DS 2, nr 935) gränsen mellan Gudhems kloster och "habitatores hacunethorp".

Stenen figurerar också i vårt källmaterial, nämligen som gränsmärke för Håkantorps sockens utmark, ett av Västergötlands många utmarkslag. Också Gudhems sockenmän menade att deras marker nådde hit, vilket Håkantorpsborna bestred. I rättegången tilldömdes de senare två tredjedelar av tvisteparken (LMS, Håkantorp 1785).

Sedan Håkantorps utmark skiftats odlades det mesta upp till åker. Samtidigt växte en omfattande torp- och backstugebebyggelse fram på markerna (Häradsekonomiska kartan 1877, J1123-43-13).

Stenen illustrerar skilda angreppsätt i utmarksforskningen. Tollin och Widgren vill fästa gränserna i medeltida källor. Vi vill visa på en senare dynamik. Tre element i vår analys är representerade: den västra regimens stora utmarkslag; konflikterna kring gränser i skog och mark; samt hur skiftet triggade ett ekonomiskt utvecklingsförlopp där både jord och människor kunde nyttjas på nya sätt.

Foto: Jan Kask, Wikipedia commons.

sig kring frågan om *genes*, hur gränser på utmarken kan föras tillbaka till medeltida storgods, bolbyar eller råmärken. Vi insisterar: runstenen mellan Gudhem och Håkantorp (bild 1) gav inte upphov till en västgötsk marknadsdynamik.

Bergslagsskogarna

I pilotstudien gav vi de regionala fasförskjutningarna i utmarkens mobilisering en materialistisk förklaring. Skogarna i den östsvenska utmarksregimen sammanföll frapperande väl med stånghamrarnas utbredning. Här var träet den mest åtråvärda nyttigheten på utmarken, nämligen som träkol för den expanderande järnframställningen. I det boskaps-skötande sydväst var länge betet av större intresse, vilket fördröjde skiftesprocessen, eftersom stora hägnadslag sänkte stängselkostnaderna. I norr inleddes under 1800-talet en kapplöpning om timret, vilket gick hand i hand med avvittringar och utmarksskiftet.

I Bergslagen och i norr håller Tollin och Widgren med om att fastighetsbildningen på utmarken hängde ihop med utvecklingen av ekonomin. Likväl kritiserar de också här pilotstudien. Varken skiftet av Norbergs kyrkbys utmark eller fastighetsindelningen i Skinnskatteberg, menar de, kan ha haft sin grund i ett intresse av skogsbeståndet, eftersom utmarkerna var fattiga på skog, eller endast bevuxna med ungskog, och då snarare gruvorna var det "ekonomiskt intressanta" vid tidpunkten.¹³

Vi måste erkänna att vi är osäkra på hur vi ska förstå denna kritik. Ifrågasätter Tollin och Widgren att trä var en nödvändighetsvara inom bergsnäringen? Det vore djärvt – Bergslagens hela utbredning och organisering avgjordes av behovet att säkerställa trä som bränslekälla och givetvis gällde detta också tackjärnsområdet, länge även gruvorna. Vidare: skulle inte skifte kunna drivas fram av knapphet på resurser? Är inte det själva utgångspunkten i allmänningens tragedi? Just skogsbrist anses ha lett till den restriktiva skogslagstiftningen från 1647, med införandet av skiftesvitsord för medlemmar i skogslag.¹⁴ Kritiken gör oss vidare funder samma över vad Tollin och Widgren avser med kapitalackumulation – en enstaka plundring av en viss resurs vid en viss tidpunkt? Är inte

13. Tollin & Widgren (2021) s. 719–720.

14. Staffan Granér, *Samhävd och rågång: Om egendomsrelationer, ägoskiftet och marknadsintegration i en västgötsk skogsbygd 1630–1750* (Göteborg 2002) s. 67–68.

grundtanken med begreppet snarare att etablera rådighet över en resurs för att trygga en mer stadigvarande exploatering?¹⁵

Ett tema i vår artikel är privatiseringarnas sociala slagsida. För skattebonden i Bergslagen var det viktigt att få sin egen del av utmarken utstakad, dels för att få kontroll över skogsresurserna, dels för att kunna skydda marken mot konkurrerande anspråk, framförallt från bruken. Samtidigt innebar tydligt definierade skogsfastigheter paradoxalt nog en risk för bondeklassen då många gårdar över tid tenderade att köpas upp av brukskapital. I artikeln lyfter vi också hur kronan under tidigmodern tid reste egna anspråk på utmarken. Delvis tog det formen av rena "markrov", där staten lade beslag på mark som de sedan lämnade vidare till bruken. Denna del av historien känner sig Tollin och Widgren uppenbarligen inte bekväm med.

I vår artikel fanns en kartering över Skinnskattebergs bergslag, verkställd av Västmanlands allmänningsskommission 1696. Vi använde kartan dels för att illustrera de tidiga gränserna i bergslagsskogarna, dels för att visa på statens anspråk på allmänningssmark. I bildtexten skrev vi att syftet med kartläggningen var "att identifiera mark som kronan och bergsbruket skulle kunna lägga beslag på". Nu menar Tollin och Widgren att denna tolkning "saknar stöd i kartan och dess protokoll". I stället betonar de hur lokalbefolkningen medverkade i förrättningen.¹⁶

Källmaterialet ifråga är en guldgruva till studiet av bergsbruksexpansionen. Hemman för hemman får bönderna inför kommissionen redogöra för hur de försörjer sig, vilka marker de brukar, och hur markerna kommit i deras besittning. Bergsbrukets och kolningens totala dominans som näringsfång lyser igenom. Ägoförhållandena visar på paralleller till Granérs Värmland: många gränser har vuxit fram under 1600-talet när nya indelningar registrerats vid tinget.

Varför gör staten en dylik utredning? I instruktionen till Västmanlands allmänningsskommission slogs fast att dess uppgift var att identifiera och avvitta "kronoallmänningar", vilka betraktades som skingrad statlig egendom. Man uppmanades att söka särskilt noga längs häradsgränserna.¹⁷

15. Noterbart är även hur författarnas argumentation om Bergslagen byggs med exempel från Gotland och Skåne.

16. Tollin & Widgren (2021) s. 720.

17. Jan Eric Almquist, "Skogskommissionerna under det karolinska enväldet", *Studier i svensk jordrätt* (Stockholm 1928) s. 562–565.

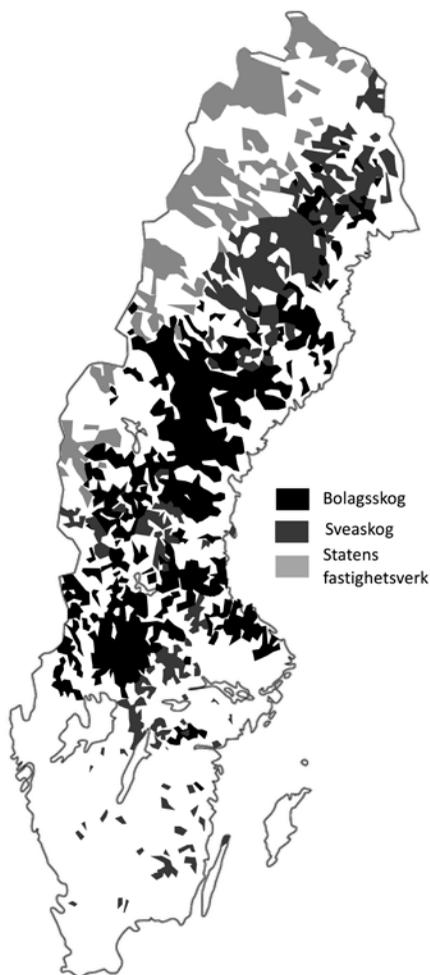
I Skinnskattebergs västra gränstrakt fick kommissionen upp ögonen för skogen till skattehemmanet Glivså. Vid tiden ägdes och beboddes Glivså av Anders Andersson. Emellertid ville ägaren till Riddarhyttan, Georg Brandt, ta över skogen som allmänning. Trots att Andersson visade fastbrev och synedomar gick kommissionen på Brandts linje. Kommissionen varnade Andersson ”att nu hädanefter väl betänka sig innan han gör någon omåttlig åverkan på någon växande skog, ifall de samma i längden torde komma för kronans och icke för dess egendom att förklaras”. Kommissionen märkte sedan ut gränserna för den presumtiva kronoallmanningen på kartan, varvid ytterligare ett hemman berördes. Tvisten avgjordes slutligen av Bergskollegium: Andersson förlorade; Glivsåskogen gavs Riddarhyttans ägare mot en rekognitionsavgift.¹⁸

Tollin och Widgrens kommentar till kartan från Skinnskatteberg är anmärkningsvärd. Uppenbarligen har de inte gått igenom protokollen tillräckligt noga för att förstå vad rannsakingarna handlade om. Inte heller synes de ha tagit del av Almquists undersökning om Karl XI:s skogskommissioner. När de beskriver förrättningen som ett slags samrådshandling ger de samtidigt prov på en extrem konsensusposition i svensk historieskrivning. Det ligger i linje med hur de blundar för konflikterna kring utmarkslagens upplösning i västra Sverige ett århundrade senare, också när dessa ligger i öppen dager i de dokument de refererar.

I kontrast till Tollin och Widgren tror vi att man måste laborera med konfliktperspektiv för att förstå utmarksskiftena i Sverige. Det var en process där starka krafter sattes i rörelse och där mycket stod på spel. Vad gäller Glivså och den återfunna kronoallmanningen i Skinnskatteberg anknyter förloppet till en klassisk marxistisk beskrivning av utmarksskiftet, där bönder drivs bort för att bereda marken för en kapitalistisk exploatering. I vår artikel betonar vi att det inte var det dominerande svenska utvecklingsförloppet. Vare sig det handlade om att producera järn, havre eller virke krävdes tvärtom mer folk på utmarken för att dra nytta av dess potentialer. Likväl var det en process med vinnare och förlorare. Saken må betvivlas av Tollin och Widgren¹⁹, men som framgår av karta 2 har stora arealer i Norrland och Bergslagen över tid gått förlorade för bondeklassen – vilken samtidigt dragits in som arbetskraft under

18. LMS, Vstml, Skinnskatteberg sn, Protokoll, 1696, s. 14–18, 25–30, 34–39, 92–100, citat s. 27; Almquist (1928) s. 571–572.

19. Tollin & Widgren (2021) s. 714, not 6.

KARTA 2: Bolagsskog och statlig skog ca 2020

Pilotstudien urskiljer tre faser i utmarkernas mobilisering: Den första kopplad till bergsbrukets uppsving i Bergslagen (1600–1700-tal); den andra till nyodling och torp-anläggning i Västsverige (ca 1750–), den tredje till virkesexpansionen i Norrland (ca 1850–). På kartan ser vi hur marken från den första och den tredje fasen till stor del gått förlorad för hemmansägarna. Mönstret ifrågasätts av Tollin och Widgren med hänvisning till en snarlik karta.

Källor: interaktiv karta över skogsägare på <www.skogsindustrierna.se>; karta över delning av Bergvik skog på <www.skogsforum.se>. Följande bolag ingår: Holmen, SCA, Bergvik öst, Stora Enso, Kopparfors, Hällefors-Tierp, Gysinge, Persson invest, Tham invest och AB Karl Hedin.

bruk och skogsbolag. I västra Sverige däremot kopplade hemmansägarna själva greppet om markerna – som samtidigt befolkades med billig arbetskraft i torp och backstugor.

En ursprunglig kapitalackumulation?

Mest intressant i genmälet är avsnittet om teori. Utifrån litteraturen lyfter författarna olika bottenar i begreppet ursprunglig kapitalackumulation. Vi har bitvis använt oss av andra ingångar, men slutdiskussionen tangerar liknande frågor. Vi har svårt att se vari kritiken ligger.

Skall något läggas till är det en kontextualisering av Marx' ursprungstext. Målsättningen med avsnittet i *Kapitalet* var inte primärt att skriva agrarhistoria utan att vända upp och ned på den kapitalistiska skapelsemyten, nämligen berättelsen om hur skillnaden mellan rik och fattig uppkom genom att vissa var arbetsamma, uppfinningsrika och sparsamma, medan andra var slöa, likgiltiga och slösaktiga. Genom framställningen löper en ironisk tråd som lätt går förlorad för dagens läsare. Ingången är aktuell också i dag, exempelvis utifrån hur skenande fastighetsvärden skapar nya klyftor mellan den som har och den som inte har. Så som svar på en av Tollins och Widgrens frågor, ja, i denna vida bemärkelse är den ursprungliga kapitalackumulationen något som alljämt pågår.

Annars är det nog bäst att förhålla sig odogmatisk till Marx' text. I artikeln sökte vi använda tankefigurerna om den ursprungliga kapitalackumulationen och allmänningens tragedi som prismor för att locka fram nya mönster ur källorna. Huvudtiteln var "Den ursprungliga kapitalackumulationen på svensk botten?". Det fanns alltså ett frågetecken i titeln, vilket i Tollin och Widgrens referat fallit bort. Naturligtvis ville vi säga något med detta frågetecken. Vi ville signalera en öppen attityd till teori och frågeställningar. Vi ville också bjuda in till debatt. Åtminstone vad gäller den andra målsättningen har vi uppenbarligen nått en bit på vägen. Vi hälsar Tollin, Widgren och kulturgeografen välkomna till en bredare diskussion om utmarkernas roll i framväxten av det moderna Sverige.

Sist kan konstateras att det händer något när man sätter ut en gräns på en karta. Så var det på 1700-talet, i skogarna. Och så är det i dag, inom forskningen.